

OUR HERITAGE

ISSN (Online): 0474-9030 Vol-68,
Impact Factor (2020) - 6.8,

Special Issue-40, Dated 8th February 2020

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. Shanta Nanasaheb Jadhavar

ASSOCIATE EDITOR

Assist. Prof. Anant Munde

EDITORIAL BOARD

Assist.Prof. Vitthal Shinde

Assist.Prof. P. Chilwant

Assist.Prof. Krushna Nagare

OUR HERITAGE

ISSN (Online): 0474-9030 Vol-68,

Impact Factor (2020) - 6.8,

Special Issue-40, Dated 8th February 2020

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by

Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphal (Wad.)'s

Shyam Gadale Arts Senior College, Dahiphal.

मुख्य संपादक

डॉ. शांता जाधवर (गिते)

शाम गदळे महाविद्यालय, दहीफळ वडमाऊली

प्रकाशक

OUR HERITAGE

मो. ९७३०३९३७५३

प्रथमावृत्ती

०८ फेब्रुवारी २०२०

मुखपृष्ठ

डॉ. अरविंद सोनटके

@ सर्वाधिकार

संपादक मंडळास

सर्व हक्क सुरक्षित (या पुस्तिकेतील प्रकाशित माहिती संपादक मंडळाच्या पूर्वपरवाणगी शिवाय कुठल्याही माध्यमाद्वारे पुनर्प्रकाशित करता येणार नाहीत.)

या पुस्तिकेतील लेखातून प्रकाशित माहिती, मते, विधाने, विचार इत्यादी लेखकांचे असून लेखकाने व्यक्त केलेली माहिती, मते, विधाने यास संपादक मंडळ जबाबदार असतीलच असे नाही.

संपादकीय...

आमच्या मराठवाड्याला सांस्कृतिक वैभवशाली वारसा लाभलेला आहे. आमच्या पूर्वजांनी ज्या कष्टाने, उद्देशाने ह्याची निर्मिती केली होती ती निर्मिती आता लयाला जाण्याच्या मार्गाला लागली आहे. मंदिरे ढासळत आहेत, मूर्ती जिर्ण झाल्या आहेत. याकडे संशोधन व अभ्यासक म्हणून पाहणारे कमी आहेत. हा आमचा ठेवा जतन करण्यासाठी, त्याचे संवर्धन करण्यासाठी आम्ही एक मूर्तीशिल्प संशोधन परिषद स्थापन केली. त्याचे पहिले अधिवेशन मी माझ्या शाम गदळे कॉलेजला घेण्याचे ठरविले. हा विषय दुर्लक्षित राहिला गेला आणि या विषयावर लिहिण्यासाठी प्राध्यापक वर्ग तेवढा उत्सुक नाही. म्हणूनच हा विषय घेवून महाराष्ट्रात अशा प्रकारच्या चर्चासत्राचे आयोजन करणारे माझे कॉलेज पहिले आहे. आम्ही डोळ्यापुढे ठेवलेला उद्देश यशस्वी झाला आहे. ६५ पेपर या विषयावर आलेले आहेत. यात विद्यार्थ्यांचे पेपर अधिक आहेत ही अभिनंदनीय बाब आहे. या परिषदेसाठी अनेक जणांचे दृश्य - अदृश्य मदतीचे हात लाभलेले आहेत. त्याबद्दल मी सर्वांची ऋणी आहे.

संपादक

डॉ. शांता जाधवर (गिते)

शाम गदळे महाविद्यालय,
दहीफळ वडमाऊली

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

Impact Factor (2020) - 6.8,

"First National Conference and Seminar on Temple
and Iconography"

Index

Sr. No.	Research Paper Title	Author	Page No.
1	मंगळवेढा (जि. सोलापूर) येथील ब्रह्मदेवाची मूर्ती	डॉ. शांता जाधवर	1
2	कंकालेश्वर मंदिर बीड	डॉ. मुकुंद देवर्शी, डॉ.बाबासाहेब शेष	6
3	अंबानगरीतील हेमांडपंथी मंदिर स्थापत्य व जलव्यवस्थापन	डॉ. प्रशांत अ. साबळे	9
4	शेडवई येथील विष्णुमूर्ती	Dr. Jyoti Pethakar,	19
5	मराठवाड्यातील गणेश प्रतिमांची विविध रूपे: ऐतिहासिक अभ्यास	भिकाणे शोभा राजेंद्र	27
6	गणेश प्रतिमांचा उगम व वाटचाल	प्रा.डॉ.सोमवंशी एस. आर., भिकाणे शोभा राजेंद्र	35
7	स्थापत्य कलेचा उत्कृष्ट नमुना : चिंतेश्वर मंदिर	प्रा. चव्हाण आर. ए.	42
8	गुप्तपूर्वकालीन प्रारंभिक मंदिरांचा विकास : ऐतिहासिक चिंतन	चिलमे प्रिया तुकाराम	45
9	कोटतीर्थ येथील शिल्पवैभव	डॉ. सुभाष रामराव रगडे	49
10	वेरुळ लेणीतील त्रिपुरांतक मूर्तीशिल्प	डॉ.भेलोंडे जगदीश व्यंकटराव	55
11	प्रतिमापूजनाचा प्रारंभिक इतिहास	प्रा. डॉ. गंगथडे आर. डी.	61
12	देगलूर तालुका : येरगी येथील मुर्तिशिल्पांचे अध्ययन	डॉ. मारोती चव्हाण	66
13	मंदिर शिल्प कला स्थापत्याचे ऐतिहासिक अवलोकन	डॉ. जि. व्ही. गट्टी, डॉ. राधाकृष्ण जोषी	72
14	मंदिराच्या बाह्यांगावरील कंदुकावती/कंदुकधारिणी (विशेष संदर्भ-वडेश्वर मंदिर, अंभई)	कु.गुडदे श्रीमाला कालिदास, श्री.अमर रेड्डी	76
15	हम्पी मंदिर स्थापत्य कला	मधुकर मुरलीधर काळे	83
16	पानगावच्या विट्ठल मंदिरावरील विधीचिन्ता	कु.होनराव दिपाली प्रदिप	88
17	कुशाण कालखंडातील बौद्ध कलेचा विकास : एक ऐतिहासिक अवलोकन	डॉ. प्रा. सुरेखा विठ्ठलराव जावळे	92
18	बेट सांगवी येथील शिवमंदिर	डॉ.किशन केंद्रे	98
19	दुर्मिळ चतुर्भुज गरुड शिल्प - धर्मापुरी	श्री. मयुरेश खडके	100
20	कदमापूर देवीच्या मंदिराचा ऐतिहासिक अभ्यास.	डॉ. किशोर मारोती वानखडे.	108
21	प्राचीन काष्ठ चल मूर्ती: एक शोध	श्री.शिरपुरे शुभम लालू, प्रा.डॉ.	116

		महाके माधवी गोपीनाथराव	
22	उक्कडगाव (जहांगीर) येथील सतीगळ	प्रा. महेश शिवाजीराव जाधव, डॉ. रवी सुभाषराव सातभाई	123
23	रत्नापूर (लातूर) येथील मंदिराचा ऐतिहासिक अभ्यास	मलवाडे मेघाराणी बाबुराव	126
24	त्रिविक्रम विष्णु मंदिर	अरुण सत्यप्रेम मते	131
25	"मंदीर मुर्ती इतिहास आणि पुरातत्व व संस्कृती" विशेष संदर्भ (विद्वल आणि गणेश पूजन)	डॉ. एम. एस. कांबळे	134
26	नागशिल्प . एक अभ्यास	प्रा. डॉ. अरविंद सोनटक्के	139
27	अहमदनगर शहरातील मंदिरांचा अभ्यास	प्रा. नवनाथ काशिनाथ वाव्हळ,	147
28	राजतडाग (औरंगाबाद) लेणीतील राजनर्तिका या नृत्यशिल्पपटावर नवा प्रकाश	संजय पाईकराव	155
29	मंदिर स्थापत्य शैली	फुलवाड शकुंतला हरिश्चंद्र	159
30	मेहकरची नृसिंहमूर्ती	प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	164
31	आमळी येथील कन्हैयालाल महाराज मंदिरातील मुर्तीशास्त्र	गायकवाड पोपट काशिराम दुबे जुगलकिशोर विजयकुमार	172
32	महाराष्ट्रातील प्रमुख बौद्ध लेणींचा अभ्यास	प्रा. घाडगे रघुनाथ व्यंकटी	179
33	वडेपूर मंदिर अंभई	राजेश ईश्वर निर्मळ	185
34	"महाराष्ट्रातील जैन तीर्थक्षेत्रांवरील मूर्तीकलेची वैशिष्ट्ये"	प्रा. डॉ. कबाडे साईनाथ शंकरराव	188
35	अजिंठा लेणी एक वैशिष्ट्यपूर्ण शिल्प	प्रा.डॉ.फुलचंद्र सुर्यभान दुधभाते	194
36	मराठवाडयातील दुर्लक्षित पर्यटन स्थळ – धारासुरचे प्राचीन मंदिर	डॉ. विद्वल व्यंकटराव घुले	198
37	प्रागैतिहासिक भारतीय सभ्यता: दृश्य कलाकृतीमधील लिंग स्थाननिश्चिती, विशेष संदर्भ भीमबेटका आणि सिंधू संस्कृती	स्वाती राजन,	202
38	लोकमाता सप्तमातृकांचे बहुप्रवाही ऐतिहासिक अन्वेषण	प्रा. रामचंद्र गुर्लिंग घुले प्रा. डॉ. रमेश दत्तात्रय गंगथडे	208
39	उपेक्षित स्त्री इतिहासाचे सर्वकालीन साक्षीदार:सती शिळा, (उस्मानाबाद तालुक्यातील निवडक सतीशीळांच्या संदर्भानुषंगाने)	प्रा.डॉ.जयश्री रमेश कुलकर्णी (देशमुख)	227
40	गेवराई येथील खंडोबा मंदिर – एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.सावंत के. डी.	234
41	यादव कालीन मंदिर स्थापत्य	प्रा.डॉ.सय्यद मुजीब	240
42	बीड येथील कंकालेश्वर मंदिर-स्थापत्यशास्त्राचा उत्कृष्ट नमूना	डॉ.अनिता शिंदे	243
43	देवणी गावातील नागशिल्पे	कु.शिवणखेडे माया लक्ष्मीकांत	247
44	औढा येथील नागनाथ मंदिर	Laxmi Atmaram Sirsat	252
45	चालुक्य कलेचा अप्रतिम आविष्कार: सिद्धेश्वर मंदिर	डॉ.स्मिता साहेबराव शिंदे,	255
46	दिघी येथील अंबिका मंदिरातील मूर्तिशिल्पावशेष	प्रा.डॉ.सोमवंशी एस.आर.	259
47	मंदिर व मुर्तीशास्त्र	डॉ. शिला स्वामी, श्री. सुर्यवंशी	267

		सुनिल सुधाकरराव	
48	निलंगा येथील निळकण्ठेश्वर मंदिर	स्वामी शिवसांब विरपक्षप्पा	272
49	हातकणंगले तालुक्यातील धार्मिक स्थळे, मंदिरे व मूर्ती यांचा अभ्यास	श्री. प्रकाश धोंडीराम माने प्रा.डॉ.शिला स्वामी	272
50	कंदूक क्रीडा सुरसुंदरी – जीवनाचे उत्फुल दर्शन	वैशाली गंगारामजी टोम्पे, डॉ. जी. एस. पिसे	284
51	बीड जिल्ह्यातील प्राचिन मंदिर कंकालेष्वर	परमेष्वर मधुकर उबाळे	288
52	बुद्धमूर्तीची निर्मिती, विकास व पूजा पद्धती अन्वयार्थ	विजय ज्ञानोबा साळवे, प्रा. डॉ. बाबासाहेब दगडू कोकाटे, डॉ.भदंत एम.सत्यपाल महाथेरो	292
53	नेमगिरिच्या लेण्या, जिंतूर	श्री. बोरकर विनोद सखाराम	298
54	वैद्यनाथाची परळी : एक ऐतिहासिक मागोवा	प्रा.डॉ.प्रकाश फड	304
55	Ancient Artistic Uma-Mahesh Icon At Velapur (In Solapur District-Maharashtra)	Dr. Nabha Kakde	312
56	Caves of Panhalkaji: The Cultural Heritage of Konkan	Dr. Dnyanoba Tukaram Kadam	315
57	निलंगा तालुक्यातील निवडक ऐतिहासिक स्थळे व मंदिरे	डॉ.व्यास सी. पी.	320
58	A Significant Assessment of Ellora Caves in Verul, Dist. Aurangabad (Ms) India.	Dr. B. K. Shep and Dr. Mukumd Devarshi	326
59	नांदेड जिल्ह्यातील शिवमूर्तीचे प्रकार	प्रा.डॉ. विजया साखरे	330
60	Kamsutra Sculptures at Daitysudhan Temple of Lonar	Dr. Shyam Prakash Deokar	337
61	महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठ देवतांचे मुर्ती स्थापत्य	डॉ. शिवाजी हरी चौगुले	343
62	मंदिर और मूर्तिशास्त्र (मंदिर निर्माण शैली के विशिष्ट संदर्भ में)	करपे अश्विनी सहदेवराव	349
63	पानगाव येथील विठ्ठल मंदिरावरील बोधिसत्व अमिताभ- एक नवा शोध	डॉ. धम्मपाल माशाळकर	353
64	Stone Sculpture At Jain Darma In Parbhani District	Dr Rajaram R Pimpalpal	357
65	चारठाणा येथील मानस्तंभ व त्यावरील शासनदेवता	लक्ष्मीकांत सोनवटकर	362
66	The Iconographic Programme of The Virūpākṣa Temple, Pattadakal, Dis. Bagalkot, Karnataka	Shalaka Pravinkumar Bhandare.	370

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal,
Dahiphall (Wad.)'s Shyam Gadale Arts Senior College,
Dahiphall. Held on February 08, 2020

“प्रागैतिहासिक भारतीय सभ्यता: दृश्य कलाकृतीमधील लिंग स्थाननिश्चिती, विशेष संदर्भ
भीमबेटका आणि सिंधू संस्कृती”
[“Prehistoric Indian Culture: Gender Location, with context to Bhimbetka and Indus
Civilization”]

स्वाती राजन,
सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग
टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
खडकी, पुणे-४११००३

संक्षिप्त गोषवारा

प्रागैतिहास आणि प्राचीन भारतीय इतिहासाचे पुरातत्त्वीय पुरावे म्हणजे तत्कालिन दृश्य कला म्हणजेच चित्रकला, शिल्पकला, दगडावरील चित्रकला, स्थापत्य, शिलालेख, ताम्रपटे इत्यादी होत. या साधनांच्या आधारे इतिहासलेखन केले जाते. समकालीन सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक मापदंडाचे निकष आणि विश्लेषण लिंग या महत्त्वपूर्ण घटकाद्वारे केले जाते. स्त्रीवादी विकासाच्या टप्प्यांमधील कला क्षेत्र व त्यातील स्त्री चित्रण हा एक महत्त्वपूर्ण चर्चेचा विषय राहिला आहे. प्रागैतिहासिक भारतातील कलाकृतींमध्ये स्त्रीचे स्थान कोणत्या आशयाभोवताली बद्ध केले आहे, याचा विश्लेषणात्मक अभ्यास आणि अन्वयार्थ स्त्रीवादी अभ्यासविषयाचे महत्त्व अधोरेखित करणारे आहे.

सूचक शब्द: प्रागैतिहास, लिंग, स्त्री, स्त्रीवाद, चित्रकला, भिती चित्रे (खडकांवरील चित्रकला)

गृहीतक:

प्रागैतिहासिक भारतीय सभ्यतेतील दृश्य कलाकृतींच्या माध्यमाद्वारे स्त्रीच्या सहभागाची नोंद इंद्रियजन्य सुसज्जता आणि त्या अनुषंगाने येणारे प्रजनन आणि मातृदेवता यांवर केंद्रीत होऊन स्त्रीच्या अन्य सामाजिक-सांस्कृतिक योगदानाप्रती अदृश्यतेची चिकित्सा करण्याचा छोट्याखानी आणि प्राथमिक स्वरूपाचा प्रयत्न आहे. स्तंभलेख, मुद्रालेख, शिल्प आणि रेखाटने (चित्र) यांच्या नोंदीतून इतिहासातील स्त्रीचा सहभाग आणि प्रतिनिधित्व यांवर प्रकाश टाकता येतो. कलाकृतींच्या माध्यमांतून आढळणारे स्त्री अस्तित्व, एकसंध अथवा अखंड न आढळता निरनिराळ्या श्रेणींच्या

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal,
Dahiphall (Wad.)'s Shyam Gadale Arts Senior College,
Dahiphall. Held on February 08, 2020

अनुषंगाने अधिक जटिल व व्यामिश्र अशा अन्वयार्थाच्या शक्यता तयार होतात. स्त्री प्रतिमा आणि रेखाटनांचा अभ्यास बहुस्तरीय गतिशिलतेच्या मर्यादांमध्ये होण्याच्या शक्यता संभवतात.

प्रास्ताविक:

प्राचीन भारतीय कलाकृतीसंबंधीत अभ्यासाच्या दिशांचा विकास होण्याच्या शक्यतांची चर्चा या माध्यमातून होऊ शकते. स्त्रीवादी विचारसरणीच्या विकासाच्या टप्प्यांतील स्त्रीचे कलाकृतीच्या माध्यमातून होणारे चित्रण हा चर्चिला जाणारा महत्त्वपूर्ण विषय राहिला आहे. प्रागैतिहासिक भारतीय काळातील बहुतकरून सर्व कला माध्यमांतून स्त्रीची प्रतिमा इंद्रियजन्य सुसज्ज (विषयासक्त) अशी दर्शविली गेली आहे. १९ व्या शतकापासून पुढे सामाजिक-सांस्कृतिक आक्षेपाह विषय म्हणून त्याचा अभ्यास केला जाऊ लागला. समकालीन विश्वात स्त्री चित्रणाविषयीच्या कथानकांमध्ये मूलभूत बदल होत गेले आणि अधिक अर्थपूर्ण आकृतीबंधात स्त्री-चित्रण साकारले जाऊ लागले. भौतिक कला-कृतीमधून साकार झालेली स्त्री-चित्रणे ही स्त्रीच्या स्थानाविषयीचे ऐतिहासिक प्रतिनिधित्व करतात.

प्रस्तुत संशोधनात प्रागैतिहासिक भारतातील कला-कृतीतून हाताळले गेलेले स्त्रीसंबंधी विषय आणि त्यांच्या संदर्भ चौकटीच्या आधारे स्त्री प्रतिमांसंबंधी प्रश्नांचे विवेचन प्राधान्याने करून त्यामागील विचारधारांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न आहे. प्रागैतिहासिक कला-कृतीच्या प्रस्थापित अभ्यासपद्धतीच्या पलीकडे अर्थपूर्ण दृष्टिक्षेप टाकून अन्वयार्थाच्या कक्षा रुंदावत नेत मानवी जीवनाशी निगडित समतेचे मूल्य केंद्रस्थानी ठेवणे हा या अभ्यासाचा मूलाधार आहे.

भारतातील प्रागैतिहासिक आणि प्राचीन कालखंडातील स्त्रीची दृश्यमानता (Visibility):

मानवी समाजाची जोपासना व जपवणूक ही, स्त्रीतील सहनशिलता व स्त्री जीवनाशी निगडित अनेक पैलूशी संबंधीत आहे. स्त्रीचे सहनशीलतेचे अंग हे अतर्क्य आहे. स्त्रीत्वाचा स्थितीदर्शक गर्भितार्थ विशिष्ट कालखंडातील दृश्यकला-कृतीच्या माध्यमातून मांडला जाऊ शकतो. या संदर्भात साहित्य, कला, मूर्तीशास्त्र, स्तंभलेख, स्थापत्य आणि धार्मिक हस्तलिखिते यांचा समावेश होतो. कारण या माध्यमातूनच समाजाचे, समाजस्थितीचे, संस्कृतीचे दृश्य प्रतिनिधित्व करण्याची प्रथा विकसन पावली. कोणतीही कला अथवा कलाकृती सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवस्थेतील प्रवृत्ती, अभिमुखता (Orientation), पूर्वाग्रह (Biases), स्वभाववैशिष्ट्ये अधोरेखित करत असतात. एका अर्थी सर्व कलाकृती त्या त्या समाजाचे प्रतिबिंब असते. म्हणूनच प्रागैतिहासिक

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal,
Dahiphall (Wad.)'s Shyam Gadale Arts Senior College,
Dahiphall. Held on February 08, 2020

आणि प्राचीन भारतातील स्त्रीचे स्थान व स्त्री भूमिकांचा अभ्यास करण्यासाठी कला, मूर्ती, स्थापत्य, शिलालेख, खडकांवरील चित्रकला यांसारख्या प्रभावी माध्यमांचा उपयोग केला जाऊ शकतो. कोणत्याही स्वरूपाची कला-माध्यमे ही मानवी सामाजिक-सांस्कृतिक प्रवृत्ती, समाजव्यवस्था आणि स्वभाववैशिष्ट्ये यांच्याशी दृढपणे जोडली गेलेली असतात.

प्रारंभिक इतिहास काळात, विशेषतः प्रागैतिहासिक काळात चितारलेली गुहांमधील चित्रे म्हणजे, मानवाच्या उत्क्रांत अवस्थेत मानवाने विकासाच्या दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल होते, असे मानले जाते. (Misra, 2001). या दृष्टिकोनातून, गुहांमधील चित्रकारीचा प्रारंभिक टप्पा म्हणून शोध घेतल्यास असे ध्यानात येते की, काही अपवाद वगळल्यास लिंग ओळखीतून महत्त्वपूर्ण काही अर्थाचा शोध घेणे कठीण होते, कारण भिंतीवर भौमितीय आकृत्यांच्या रेखाटनातील रेखाकृतींमध्ये लिंग दृश्यमान नसते. परंतु जगभरातील सर्वसाधारणपणे खडकांवरील चित्रकलांमध्ये प्रजनन आणि त्याच्याशी निगडित तत्त्वप्रणाली चित्रीत केल्याचे दाखले मिळतात. (Kleiner, 2008)

भारतीय संस्कृतीच्या संदर्भात प्रागैतिहासिक काळापासून मातृदेवता आणि नंतर सिंधू संस्कृतीमध्ये मातृदेवतेशी निगडित असलेल्या संकल्पनेचा विस्तार आणि विकास आढळून येतो. (Mathpal, 1984, Kamat 1997) सिंधू खोऱ्याच्या सभ्यतेत चिकनमातीच्या मूर्ती म्हणजे छोटेखानी स्त्री प्रतिमा, कांस्य शिल्पांच्या आणि शिक्कांवर असलेल्या प्रतिकात्मक दर्शवलेली चित्रे यांची साक्ष देतात. (Mcintosh, 2008) वैदिक कालखंडात कला ही उपासना आणि अध्यात्माचे माध्यम होते. पावित्र्य, ऋचा, ग्रंथ या संकल्पनांचा वापर आर्यांच्या काळापासून सुरू झाला. पहिले भाषिक अभिलेख ऋग्वेदकाळातील उपलब्ध झाले आहे. (Khanna, 2007) उपलब्ध पुराव्यांच्या अहवालांनुसार या काळातील कला-कृतींची निर्मिती खूप मर्यादित होती, असे दिसते. पुढे अजिंठा आणि वेरूळ येथील लेण्यांमधून दिसणाऱ्या भिंतीचित्रांमध्ये धार्मिक विचारांच्या संवर्धनासंबंधी स्त्री प्रतिमा सुशोभित, आकर्षक, मोहक आणि भव्य आहेत. या लेण्यांमधून दिसणाऱ्या भिंतीचित्रांचा स्त्रीवादी परीप्रेक्ष्यातून झालेल्या अभ्यासांद्वारे प्राचीन भारतातील स्त्रीची स्थाननिश्चिती अधिक दृश्यमान होते आणि समकालीन लिखित पुराव्यांच्या आधारे विस्तृत विश्लेषणात्मक अभ्यासाच्या व्याप्तीस सखोलता प्राप्त होते.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal,
Dahiphal (Wad.)'s Shyam Gadale Arts Senior College,
Dahiphal. Held on February 08, 2020

भीमबेटका: स्त्रीचित्रांमधील प्रतिमा

भीमबेटका गुहांमधील चित्रांचे, अथवा सिंधू खोऱ्यातील संस्कृतीमध्ये सापडलेल्या टेराकोटाच्या मूर्ती, शिक्के आणि कुंभारकाम यांचे स्त्रीवादी सिद्धांकांच्या आधारे परीक्षण कुतूहल निर्माण करणारे आहे. भीमबेटका येथील प्रतिमांचे विषय प्रामुख्याने 'प्रजनन क्षमता' होय. स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करणारी चित्रे खूप कमी आहेत. प्रजनन संबंधी विषय गर्भवती स्त्रीच्या प्रतिमांद्वारे ओळखली जाऊ शकतात. या गुहेतील चित्रांविषयी सखोल चिंतन मठपाल यांनी त्यांच्या 'प्रीहिस्टोरीक रॉक आर्ट ऑफ भीमबेटका', या ग्रंथात केले आहे. पुस्तकाच्या पूर्वार्धात रेखांकनाची छायाचित्रे तर प्रत्येक रेखांकन प्लेटचे विवेचन ग्रंथाच्या उत्तरार्धात केले आहे. विशेषतः पूर्व-ऐतिहासिक काळातील मुख्य ठिकाण म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मध्य प्रदेशातील भीमबेटकाच्या भिती चित्रांशी संबंधित आहे. दुसऱ्या एका प्रतिमेत एक स्त्री विश्रांतीच्या आसनावरथेत दाखविली आहे ती सुद्धा गर्भवती आहे, हे तीच्या शरीररचनेतून स्पष्टपणे दिसते. उर्वरीत चित्रांचा आशय विस्तृतपणे पुरुषकेंद्री असून पुरुष वर्चस्वाचे प्रतिनिधित्व करणारे आहे. पुरुष हा वर्चस्ववादाचे प्रतिनिधित्व करणारा सामर्थ्यशाली, जोमदार, जो जगण्यासाठी शिकार आणि अन्न गोळा करणारा असे चिन्हांकीत केले आहे. याशिवाय अलौकीक वीरपुरुष असेही चित्रण केलेल्यासंबंधीची चर्चा मठपाल यांनी केली आहे. (Mathpal, 1984) तर, उलटपक्षी स्त्रीला गर्भवती स्थिती आणि प्रासंगिक दिनक्रमांमध्ये बद्ध केल्याचे मठपाल यांनी प्रतिपादन केले आहे. (Mathpal, 1984) दुसरी आणखी एक प्रतिमा मातृदेवतेची असून त्यात स्तनांचा आकार शरीराच्या आकारबद्धतेपेक्षा अधिक मोठा करून त्यातून दुधाचे कारंजे पृथ्वीवर पडत असल्याचे दर्शविले आहे. अशाप्रकारच्या मातृदेवतांच्या प्रतिमा प्राचीन भारतातील चित्रणांमध्ये आढळतात. प्रागैतिहासिक कालखंडातील स्त्रीला शिकार आणि अन्न गोळा करण्याच्या कामांमधून वगळले जाऊन केवळ त्यांची प्रजननक्षमता व त्यास अनुसरून आवश्यक उर्जा दर्शवली गेली आहे. कामत यांनीही मठपाल यांच्या मांडणीस दुजोरा मिळतील अशी मांडणी केली आहे. सारांशरूपाने, प्रागैतिहासिक काळातील खडकांवरील चित्रणांमधून समाजातील स्त्रीचे स्थान फारसे महत्त्वाचे नसून केवळ पुनरुत्पादन करणारी मानवशक्ती, तीच्या वास्तव आणि तथ्यात्मक अस्तित्वाच्या ओळखीपेक्षा अधिक साजरी केली जाते.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal,
Dahiphall (Wad.)'s Shyam Gadale Arts Senior College,
Dahiphall. Held on February 08, 2020

सिंधू संस्कृती: मातृदेवता, जन्म देण्याच्या अदभूत सामर्थ्याचे दैवीकरण

प्राचीन भारतातील पहिली संस्कृती म्हणजे सिंधू खोऱ्यातील संस्कृती होय, ज्याठिकाणी टेराकोटाच्या मूर्ती, शिक्के आणि कुंभारकाम अशा विविध तंत्रज्ञानातून कलात्मक नावीन्यपूर्ण निर्मितीचा विकास झाला. पुरातत्त्व सर्वेक्षणातून विविध प्राकारचे शिक्के आणि टेराकोटाच्या मूर्ती सापडल्या आहेत. या मूर्तींमध्ये नग्न मातृदेवतांचे वारंवार चित्रण केले गेले. (Coburn 1991) या संस्कृतीतील स्त्रीचित्रणांचे शिक्के आणि टेराकोटाच्या मूर्ती असे दोन भागांत वर्गीकरण केले जाते. लैंगिक अवयव, जड स्तन आणि रुंद नितंब अधिक चित्तवेधक अशा नग्न स्त्री आकृती (प्रतिमा) सापडल्या आहेत. (Muesse, 2011) चिकणमातीचे लहान पुतळे स्त्री लैंगिकता चिन्हांकीत करण्याशी निगडित असण्याचे कारण असे असावे की, जन्म देण्याचे सामर्थ्य हे केवळ स्त्रीला निसर्गाकडून प्राप्त झालेले वरदान आहे. अशाप्रकारे लैंगिकता चिन्हांकीत करण्याची मीमांसा ही स्त्रीकडे असणाऱ्या जन्म देण्याच्या अदभूत सामर्थ्यात आहे आणि त्याचे दैवीकरण करून पुजण्याची प्रथा सुरु झाली असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. यातून अधिक ठळकपणे मातृदेवता या संकल्पनेचा जन्म झाला असावा. लैंगिक उपासना ही फक्त काही स्त्री देवतांशी संबंधीत असून, तीचा अर्थाअर्थी सामान्य स्त्रीच्या जीवनाशी काहीएक संबंध स्थापित केला जाऊ शकत नाही. स्त्री नर्तकी हे कांस्य शिल्प पुरुषांच्या करमवणुकीशी स्त्रीच्या गुंतवणुकीचे प्रतिनिधित्व करणारे आहे. नर्तकीचे सडपातळ शरीर हे कदाचित वय हा घटक असावा. किशोरवयीन मुलीसारखे तीचे शरीर दिसते. मार्टीन यांनी नमूद केल्यानुसार, जगभरातील असंख्य ठिकाणी सिंधू संस्कृतीच्या काळात असलेली लैंगिक उपासना खूप लोकप्रिय होती.

निष्कर्ष:

मानवी संस्कृतीची गतिशिलता अधिक सामर्थ्यशाली करण्यात स्त्रीची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. आळतेकरांच्या मते, 'एखाद्या सभ्यतेचा आत्मा समजून घेण्यासाठी आवश्यक श्रेष्ठता व मर्यादा यांचा साकल्याने अभ्यास त्यांमधील स्त्रीच्या स्थानाने निश्चित होतो.' (Altekar, 1938) 'प्रारंभापासून, सामाजिक रचना स्त्रीभूमिका आणि स्थाननिश्चिती यांमध्ये स्थित्यंतरे घडवून आणण्यासाठी जशी सक्रीय राहिली, त्याप्रमाणेच काळाच्या ओघात देशाच्या प्रगतीत अडचणी निर्माण झाल्या आणि अडथळ्यांना सामोरे जावे लागले. आहे. प्राचीन भारतीय ग्रंथांनी स्त्रियांच्या दृश्यमानतेवर लक्ष केंद्रीत केले, तर इतिहासकारांनी भूतकाळाची पुनर्रचना करतेवेळी स्त्रियांसाठी

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal,
Dahiphall (Wad.)'s Shyam Gadale Arts Senior College,
Dahiphall. Held on February 08, 2020

काही निश्चित अवकाश निर्माण केला आणि विशिष्ट मापदंडांच्या आधारे स्त्रीची स्थाननिश्चिती केली गेली.' (Chakravarti Uma and Roy Kumkum, 1988) खडकांवरील चित्रकला, शिल्पकला आणि स्थापत्य यांसारख्या भौतिक माध्यमांच्या अनुषंगाने उमा चक्रवर्ती आणि कुमकुम रॉय यांचा युक्तीवादाची व्याप्ती वाढवत नेली, तर हे स्पष्ट होते की, भीमबेटका येथील स्त्री प्रतिमा आणि सिंधू संस्कृतीतील टेराकोटाच्या छोटेखानी मूर्त्यांद्वारे स्त्रीच्या सहभागाची नोंद इंद्रियजन्य सुसज्जता आणि त्या अनुषंगाने येणारे प्रजनन आणि मातृदेवता यांवर केंद्रीत होऊन स्त्रीच्या अन्य सामाजिक-सांस्कृतिक योगदानाप्रती अदृश्यतेची प्रचिती येते. भारताच्या इतिहासातील घडामोडींद्वारे स्त्रीकेंद्रीत अभ्यासप्रणाली स्त्रीचे सामाजिक-सांस्कृतिक स्थान अधोरेखित करून तीचे दृश्य आणि अदृश्य अस्तित्वाचा शोध घेण्याच्या प्रक्रियेचे सखोल विश्लेषणात्मक विवेचन करून क्लिष्टता आणि गुंतागुंत याची सोडवणुकीसाठी बद्ध राहते.

संदर्भ :

- 8- Altekar, A. S., 1938, 'The Position of Women in Hindu Civilization: From Prehistoric Times to the Present Day', Banares Hindu University Press, India.
- 9- Chakravarti Uma and Roy Kumkum, 1988, 'In search of our past: A Review of the limitations and possibilities of the Historiography of Women in Early India', Economic and Political Weekly, Vol. 23, no. 18, pp WS2-WS10.
- 10- Coburn, Thomas B. 'Encountering the Goddess: A Translation of the Devi Mdhātmya and a Study of Its Interpretation. SUNY Series in Hindu Studies. Wendy Doniger, editor. Albany, NY: State University of New York Press, 1991. (Published in India by Sri Satguru Publications, Delhi, 1992)
- 11- Kamat, L. K. 1997, 'Prehistoric Rock Paintings of Bhimbetaka' First Online: January 01, 2009.[<http://www.kamat.com/kalranga/rockpains/betake.htm>, accessed 01/02/2020]
- 12- Kleiner Fred S., 2008, art through the Ages: A Global History: Volume II: 2, Wordsworth Publishing Co. Inc. 13th Ed.
- 13- Marshall John, 1996, Mohenjo-Daro and Indus Civilization: being an official Account of Archeological Excavations at Mohenjo-Daro carried out by the then Government of India between years 1922 and 1927. New Delhi: Asian Educational Services.
- 14- Mathpal Yashodhar, 1984, Prehistoric Rock Art of Bhimbetka, New Delhi: Abhinav Prakashan. [books.google.co.in/books, mathpal y; Accessed on 29-01-2020]
- 15- McIntosh Jane R., 2008, 'Understanding Ancient Civilization: The Ancient Indus Valley', New Perspectives, USA:ABC-CLIO Inc.
- 16- Misra V. N., 2001, 'Prehistoric Women Colonization of India', Indian Academy of Science, 26 (4), 491-531.
- 17- Muesse Mark W., 2011 'The Hindu Traditions: A Concise Introduction', Fortress Press Pennsylvania.